

Theo Salemink

Nationaal-socialisme als politieke religie

Confrontatie met christendom en jodendom

In dit artikel geeft Theo Salemink een beschrijving van het nationaal-socialisme als politieke religie en geeft hij de reacties van de kerken in Duitsland weer op de opkomst van dit fenomeen.

De nazi-dictatuur in Duitsland tussen 1933 en 1945 kan men met recht en reden een politieke uitzonderingstoestand noemen. De dictatuur liep uit op een totale oorlog tegen de Europese volkeren en tegen het joodse volk in het bijzonder. Deze dictatuur betrof niet enkel macht, bezit en geweld, het betrof ook ideologie, zingeving en religie. Het nazisme voerde een strijd om de politieke en militaire macht, maar ook om het symbolisch universum, om de zingeving van het menselijk bestaan. Het nationaal-socialisme was zelf een 'politieke religie', die een alternatief zingevingsysteem en systeem van waarden en normen aanbood, dan wel oplegde aan de Duitse bevolking. Aan de andere kant ging het nationaal-socialisme de confrontatie aan met de oude religies, te weten het jodendom, het katholicisme en het protestantisme.

Nationaal-socialisme als politieke religie

Vanuit de hemel daalt, omringd door duistere wolken, een vliegtuig. De wolken breken. Beneden toont zich Neurenberg. Het vliegtuig landt. Adolf Hitler stapt uit en trekt, gezeten in een open Mercedes-auto de stad binnen. De straten zijn omzoomd, mensen roepen, zwaaien met takken en bladeren. Zo toont de jonge cineaste Leni Riefenstahl (1902) de intocht van Adolf Hitler in haar film *Triumph des Willens* - een documentaire over de nazi-partijdag in Neurenberg, september 1934. De titel van de film is ontleend aan het motto van deze partijdag en verwijst naar een passage uit het bekende

1 Manfred Behrens e.a., *Faschismus und Ideologie* 2 (Berlijn 1982) 309.

boek *Mythus des 20. Jahrhunderts* van de partij-ideoloog Alfred Rosenberg.¹ Aan het begin van de film wordt een fraai gekalligrafeerde tekst op het doek geprojecteerd, waarin de vestiging van de nazi-dictatuur in 1933 beschreven wordt als een lang verwachte bevrijding:

'Op 5 september 1934

20 jaar na de uitbraak van de Wereldoorlog

16 jaar na het begin van het Duitse lijden

19 maanden na het begin van de Duitse wedergeboorte

vloog Adolf Hitler wederom naar Neurenberg

om zijn volgelingen te inspecteren.'

Deze film is een verheerlijking van de nieuwe nazi-dictatuur en gebruikt daarbij, naast oud-germaanse én moderne symbolen (ras, machines, Wagner), ook elementen uit de christelijke traditie. De opening van de film bevat een verwijzing naar de roeping van de profeet Johannes, de aankondiger van Jezus, in het evangelie van Lukas 3:1-3: 'En in het vijftiende jaar van de regering van de keizer Tiberius, als Pontius Pilatus Stadhouder was over Judea [...] geschiedde het Woord Gods tot Johannes de zoon van Zacharias, in de woestijn'.² De tekst aan het begin van de film speelt ook met het begrip geboorte/wedergeboorte en verwijst daarmee zowel naar de geboorte van Jezus als naar de doop door Johannes ('wedergeboorte') in de Jordaan. De film suggereert een analogie tussen Hitler als 'verlosser' uit het Duitse lijden en Jezus als verlosser van de mensheid, bovendien tussen de intocht van Hitler in Neurenberg en de intocht van Jezus in Jeruzalem. Het neerdalen van het vliegtuig met Hitler uit de wolken kan duiden op de in het bijbelboek *Openbaringen* voorspelde wederkomst van Jezus aan het einde der tijden. Dat de dictatuur van Hitler door de nazi's zelf als 'het derde rijk' aangeduid werd, verwijst eveneens naar een apocalyptische traditie, waarin de Middeleeuwse theoloog Joachim van Fiore een belangrijke rol gespeeld heeft. Dit religieuze beeld van het nationaal-socialisme verdient nadere aandacht.

Wetenschappers hebben lange tijd vooral aandacht gehad voor het nationaal-socialisme als politiek-militaire beweging en voor de gruwelijke gevolgen van nazi-Duitsland voor de omringende landen en in het bijzonder voor het joodse volk. Marxistische auteurs legden daarbij vooral de nadruk op de verwevenheid van kapitalistische crisis en nationaal-socialistische dictatuur en op de politieke strijd van de nazi's tegen communisme en

2 Pater A. van Berkum O.S.B. wees mij op deze relatie.

socialisme. Anderen sloten eerder aan bij het beeld van de ex-nazi Hermann Rauschning, die sprak van *Die Revolution des Nihilismus* (1938). De nazi-dictatuur werd dan gezien als een nihilistische revolutie, als een doorbraak van pure barbarij in een van de meest 'beschaafde' landen van de wereld. In deze functionalistische benadering van het nationaal-socialisme werd de raciale ideologie van het nationaal-socialisme vooral gezien als een opportunistische legitimatie en maskering van de totale oorlog en de 'Endlösung' van het joodse volk.³

De laatste jaren verschijnen er echter ook studies die het religieuze karakter van het nationaal-socialisme benadrukken. Hiermee worden aanzetten uit de jaren dertig hernomen.⁴ Er wordt gesproken over het nationaal-socialisme als een 'politieke religie', een 'seculiere religie', een 'surrogaatreligie' of ook als een religieus 'Gesamtkunstwerk' (Wagner). Voorbeeld van deze nieuwe benadering is het congres dat in 1995 in Wenen werd gehouden, onder leiding van Michael Ley en Julius H. Schoeps onder de titel *Der Nationalsozialismus als politische Religion*.⁵ In 2002 verscheen een nieuwe studie van Michael Ley, onder de titel *Holocaust als Menschenopfer. Vom Christentum zur politischen Religion des Nationalsozialismus*. In de ogen van de nazi's, zo stelt het boek, was de Shoah een noodzakelijk mensenoffer binnen het kader van de apocalyptische redding van de mensheid. Ley laat zien dat zowel het oude religieus antisemitisme (verwijt van godsmoord) als de middeleeuwse apocalyptische verwachting van een duizendjarig rijk in een lang proces van secularisering, via de romantiek, het utopisme, het moderne nationalisme en de politieke religies uitmondde in een nationaal-socialisme als hoogste en gevaarlijkste vorm van een moderne 'politieke religie': 'De moord op het Europese jodendom is binnen het nationaal-socialistisch zelfverstaan een sacrale rite, die als mensenoffer in de vernietigingskampen voltrokken werd. Dit offer is een zoenoffer en tegelijk een welbewuste herschepping van de wereld.'⁶ Dit religieuze karakter van het nationaal-socialisme heeft een dubbel gezicht: religieuze glans toekennen aan verworvenheden van de

3 Zygmunt Bauman, *Modernity and the Holocaust* (Oxford 1989).

4 Michael Ley en Julius H. Schoeps ed., *Der Nationalsozialismus als politische Religion* (Bodenheim b. Mainz 1997) 151-207.

5 Ley en Schoeps, *Der Nationalsozialismus*. Zie ook: Michael Ley, *Genozid und Heilserwartung. Zum nationalsozialistischen Mord am Europäischen Judentum* (Wenen 1993).

6 Michael Ley, *Holocaust als Menschenopfer. Vom Christentum zur politischen Religion des Nationalsozialismus* (Münster e.a. 2002).

moderniteit én herinvesteren van oude religieuze tradities.

1. Een aantal verworvenheden van de moderniteit worden omgeven met een religieuze glans: verering van het 'ras', heiligheid van volk, natie en staat, militarisme als moderne offermystiek, Führer-cultus, verheerlijking van machines en arbeid, de liturgische rol van moderne architectuur, het evocatieve gebruik van film en radio. Een centrale rol in deze moderne gestalte van het nationaal-socialisme als religie speelt de 'verheerlijking' van het arische ras.

Excurs: Biologisch racisme

De historicus L. Poliakov legt er sterke nadruk op dat het biologisch racisme als een samenhangende ideologie ontstaan is in Europa en innerlijk verweven is met het hele project van de moderniteit.⁷ Alleen in Europa zijn de biologische 'waanvoorstellingen' over de 'anderen' verheven tot 'de rang van met een wetenschappelijke aura omgeven dogma's'.⁸ Dit racisme dat aan het einde van de negentiende eeuw in brede kring verspreiding vond en geschikt was voor de legitimatie van koloniale overheersing, werd door de nazi's van een bijzondere kleur voorzien. Het superieure 'arische ras' werd geïdentificeerd met het Duitse en het joodse volk werd tot een inferieur meng-ras, tot 'Untermenschen' en parasieten, bestempeld. Dit antisemitisme van de nazi's voerde tot een gewelddadige offercultus van ongekende omvang en vorm, schrijft de eerder genoemde Michaël Ley: de fabrieksmatige moord op zes miljoen joden in de kampen, de Shoah. De ideologie en praktijk van rasverheerlijking en jodenvervolgung had een religieuze glans. Het 'offeren' van zes miljoen joden zou noodzakelijk zijn voor de verlossing van het Duitse volk.⁹

2. Het nationaal-socialisme is ook een herinvestering van oude, vóór-moderne religieuze opvattingen, mythen en riten. Het nationaal-socialisme maakte gebruik van elementen uit Germaanse, Aziatische, gnostische, joodse en christelijke tradities en vermengde deze met de moderne elementen. Het meest bekend is de herinvestering van de al dan niet verzonnen Germaanse mythen en rituelen, die de rassenleer een historisch-religieuze glans moest geven. Daar zal ik niet nader op ingaan. In deze bijdrage analyseer ik met name de herinvestering door de nazi's van gnostische en apocalyptische elementen.

In *Mein Kampf*, geschreven in de gevangenis van Landsberg am Lech na zijn mislukte putsch in München in 1923, ontvouwt Adolf Hitler in het hoofdstuk over 'Volk en ras' (deel 1) zijn visie.¹⁰ Het arische ras, zo

7 L. Poliakov e.a., *Rassismus. Über Fremdenfeindlichkeit und Rassenwahn* (Hamburg en Zürich 1992) 196.

8 L. Poliakov e.a., *Rassismus. Über Fremdenfeindlichkeit und Rassenwahn* (Hamburg en Zürich 1992) 45.

9 Michael Ley, *Holocaust als Menschenopfer. Vom Christentum zur politischen Religion des Nationalsozialismus* (Münster e.a. 2002).

zegt hij, is het cultuurscheppende ras bij uitstek gedurende heel de mensheidsgeschiedenis. Hitler gebruikt steeds opnieuw de dualistische gnostische metafoor van licht en duister, van goddelijke vonken in een donkere wereld. Het arische ras bracht het licht van de cultuur in de wereld, ariërs zijn 'lichtbrengers', 'Prometheus van de mensheid, uit wiens voorhoofd de goddelijke vonk van het genie in alle tijden voortkwam, steeds een vuur aanstekend, dat als kennis de nacht van de zwijgende geheimen verlicht en de mensen zo de weg tot heerschappij over andere wezens op deze aarde liet opgaan'.¹¹

Tegenover hen staat het joodse ras, dat cultuurvernietigend is, dat geen eigen cultuur bezit, gekenmerkt wordt door egoïsme in plaats van opofferingsgezindheid en dat als een 'parasiet in het lichaam van andere volkeren verblijft'. Dit joodse ras heeft heel de geschiedenis door geprobeerd om 'hun oude droom van een wereldheerschappij' te realiseren. In dit verband neemt Hitler expliciet de gedachten uit de antisemitische brochure *De Protocollen van de Wijzen van Zion*. Dit geschrift was een door de Russische geheime dienst vervaardigde vervalsing uit 1903. De *Protocollen* zeggen te zijn een geheim verslag van de samenkomst van joodse leiders uit heel de wereld, die een samenzwering tussen de christelijke samenlevingen beramen. Ik kom er later op terug.

In het tweede deel van 'Mein Kampf' komt Hitler regelmatig terug op dit thema uit het eerste deel. Hij spreekt keer op keer over de zogenaamde droom tot wereldheerschappij van de joden, over de naderende confrontatie met de marxistisch-joodse opstand. Hij bezweert Duitsland om deze strijd niet te verliezen omdat anders de wereld zal 'wegzinken in een omarming door deze poliepen': 'In ieder geval in ons land moet zij [de nationaal-socialistische beweging] ervoor zorgen de dodelijke vijand te herkennen en de strijd er tegen als een lichtend teken van een lichtere tijd aan de andere volkeren te tonen als weg tot heil van een strijdende arische mensheid'.¹² Op het einde van het boek roept hij tenslotte in grote agressie op om de 'kop van de marxistische slang kapot te trappen'.¹³ Deze voorstelling verwijst naar het *Boek der Openbaringen* 12, waarin de slang de Vrouw die een Zoon baart, vervolgt en op zijn beurt door de engel Michael overwonnen wordt

10 Adolf Hitler, *Mein Kampf* (München 1939) 311-363. Voor een uitvoerige analyse zie: Ley en Schoeps, *Der Nationalsozialismus*.

11 Hitler, *Mein Kampf* 1, 317.

12 Ibidem, 2, 725

13 Ibidem, 2, 771.

in een apocalyptisch gevecht. De apocalyptische slang (draak, satan) wordt in de tekst van Hitler getransformeerd tot de slang van het bolsjewisme.

Hitler roept beelden op uit de apocalyptische traditie, maar hij *seculariseert* deze traditie door er een binnenwereldse eindstrijd van te maken, door ze te koppelen aan de 'heilshistorische' opdracht van het arische ras om het 'licht van de beschaving' aan de mensheid te brengen en door de zogenaamde joodse droom van een wereldheerschappij te kleden in de gestalte van de revolutionaire bewegingen van het marxisme en hun streven naar revolutie en maatschappijverandering. Hitler roept hartstochtelijk op tot een totale, laatste oorlog tegen de duivelse joden, een eindstrijd om het heil van de wereld en de vestiging van een wereldrijk van de arische mensheid. Maar dit wereldrijk, dit 'duizendjarig rijk', is niet de voorbode meer van een oordeel van boven, niet meer het einde van de geschiedenis, eerder een eeuwigdurend rijk, het begin van de geschiedenis. De bekende kerkhistoricus Klaus Scholder, die een reeks standaardwerken over nationaal-socialisme en de rol van de kerken schreef, heeft deze dialectische transformatie een 'modern rassenmanicheïsme' genoemd.¹⁴ Michael Ley noemt het nationaal-socialisme een geseclariseerde vorm van gnostiek.¹⁵ Hitler herinvesteert twee oude christelijke ketterijen, met een dualistische verklaring van Goed en Kwaad, ten dienste van een moderne politieke beweging uit het midden van de twintigste eeuw.

Zoals gezegd, speelt een berucht antisemitisch geschrift uit het begin van de twintigste eeuw een grote rol voor de nazi's. Dit antisemitisch geschrift, *De Protocollen van de Wijzen van Zion*, was een vervalsing van de hand van de Russische geheime dienst, werd in 1903 in Rusland voor het eerst gepubliceerd en verscheen kort na de Eerste Wereldoorlog in Duitse vertaling.¹⁶ In het hart van deze verzonnen tekst staat de overtuiging dat er een internationale samenzwering bestaat van joodse wereldleiders vanaf de diaspora sinds de val van Jeruzalem in het jaar 70. Deze joodse wereld-

14 Klaus Scholder, 'Judentum und Christentum in der Ideologie und Politik des Nationalsozialismus 1919-1945' in: *Papers presented to the international symposium on Judaism and Christianity under the impact of National-Socialism (1919-1945)* (Jeruzalem 1982) 184.

15 Ley, *Holocaust als Menschenopfer*, Einleitung.

16 Norman Cohn, *Warrant for genocide. The myth of the jewish world conspiracy and the protocols of the elders of Zion* (Londen 1996) 154 (1966); Jeffrey L. Sammons, *Die protokolle der weisen von Zion. Die Grundlage des modernen Antisemitismus – eine Fälschung. Text und Kommentar* (Göttingen 1998); Hadassa Ben-Itto, *Die Protokolle der Weisen von Zion. Anatomie einer Fälschung* (Berlijn 1998).

leiders komen regelmatig bij elkaar om hun aanval op de bestaande, christelijke maatschappij te organiseren. Deze joodse wereldleiders vormen de geheime kern binnen een veel bredere samenzwering, waarin ook de rozenkruisers, de vrijmetselaars, liberale revolutionairen, geheime genootschappen en vooral de socialistische beweging (toen nog ongedeeld) betrokken zijn. De mythe van een joodse wereldsamenzwering sinds de weigering van Jezus als messias en de val van Jeruzalem in 70, wordt in de tekst verbonden met een andere apocalyptische mythe uit het christelijke avondland. De mythe namelijk van de komst van de Antichrist, als tegenstrever van de wederkerende Christus aan het einde der tijden (1 Joh. 2: 18; 4:3; Openb. 13:1-10). De Antichrist is een persoon, maar tegelijk het symbool van het Kwade, die de wederkomst

van Christus tegenwerkt en vernietiging en geweld op aarde brengt. In de eerste eeuw werd de Romeinse Keizer als de Antichrist aangeduid. Maar al gauw werd ook gesproken over een joodse Antichrist. Sinds de middeleeuwse traditie heeft deze mythe over een Antichrist, gekoppeld aan de verwachting van een 'duizendjarig rijk' en de tussentijdse wederkomst van Christus (chiliasme), een sterk spoor door met name de protestantse wereld getrokken. In deze lijn kon ook de paus van Rome gezien worden als de nieuwe Antichrist. In de negentiende eeuw werd de mythe van de Antichrist aangepast aan de nieuwe, politieke omstandigheden. Het beeld

Omslag van de Nederlandse vertaling van de 'Protocollen van de Wijzen van Sion' 1938, uitgegeven door de fascistische organisatie 'Volksverwerping' te Antwerpen.

van een joodse Antichrist werd nieuw leven ingeblazen vanuit het moderne, seculiere antisemitisme.¹⁷

De mythe over de Antichrist klinkt met name door in het slot van de *Protocollen*, waarin de vestiging van een joods wereldrijk onder de leiding van een joodse wereldvorst voorspeld wordt. In Protocol 23 staat te lezen:¹⁸

‘De tegenwoordige regeeringen leiden hun bestaan temidden van een door ons zedeloos gemaakte maatschappij, die zelfs de macht van God loochent en waar de vlam van de anarchie uitslaat. Onze vorst moet daarom voor alles dit verterende vuur blusschen en tot dit doel de huidige samenleving, zij het ook door verdrinking in eigen bloed, opheffen om haar dan in de gedaante van een goed georganiseerd leger weer te laten opstaan, die elke het staatslichaam bedreigende besmetting bewust zal bestrijden. Onze vorst zal door God zijn uitverkoren de zinloze krachten te vernietigen, die geleid worden door een dierlijk drijven en niet door het verstand, door de ruwheid en niet door de menselijkheid. Deze krachten vierden thans hun overwinning, terwijl zij onder den schijn van het recht en de vrijheid roof en gewelddadigheden uitoefenen. Ze hebben iedere maatschappelijke orde vernietigd om nu op hun puinhoopen den troon van den koning der joden op te richten. Maar hun rol zal uitgespeeld zijn, zoodra onze vorst de regeering overneemt. Dan moeten zij van zijn pad weggevaagd worden, opdat geen hindernis overblijft.’¹⁹

Deze apocalyptische traditie wordt ook benadrukt door een noot die de apocalypticus Nilus toevoegde aan zijn publicatie van 1905 en ook later verscheen in bijvoorbeeld de Engelse vertaling van 1920:

‘Er is geen ruimte voor twijfel. Met al de macht en terreur van de Satan nadert het rijk van de triomferende koning van Israël onze nog niet verlost wereld; de koning geboren uit het bloed van Zion, de Antichrist, heeft bijna de troon van universele macht bezet.’²⁰

Nilus roept de christenheid op om zich te weer te stellen tegen deze komst van de joodse Antichrist. Deze oude mythe van de joden als Antichrist, ont-

17 E.G. Hoekstra, *Het einde der tijden. Over christelijke eindtijdverwachtingen* (Kampen 1997); Bernard McGinn, *Antichrist. Two thousand years of the human fascination with evil* (San Francisco 1994).

18 Ik volg hierbij een Nederlands/Vlaamse vertaling uit 1938.

19 *De Protocollen van de Wijzen van Sion* (Antwerpen 1938). De beweging ‘Volksverwering, actie voor beveiliging van ras en bodem’ stelde zich tot doel om te strijden tegen de ‘joodse invloed’ en voor een ‘verzoening der arische volkeren’.

20 Cohn, *The pursuit*, 298.

staan in de tweede eeuw, heeft ook al eerder een belangrijke rol gespeeld in verschillende negentiende eeuwse antisemitische teksten, volgens Norman Cohn. Daar werd de mythe gemoderniseerd en aangepast aan de nieuwe verhoudingen van de industriële wereld, de moderne liberale staat en het opkomende socialisme. De joodse Antichrist is, zegt Cohn, verbazingwekkend modern. Hij kan met de moderne beurzen en kapitaalaccumulatie even goed omgaan als met de moderne media en cultuur.²¹ De *Protocollen* konden op die manier een oud kapitaal herinvesteren in een moderne strijd. Zij werden na hun vertaling en verspreiding na de Eerste Wereldoorlog in Duitsland een van de voertuigen waarlangs apocalyptische elementen in de ideologie van het nationaal-socialisme een plaats kregen, zoals we gezien hebben.

Het nationaal-socialisme, zo luidt mijn conclusie, is niet alleen een politieke beweging, gericht op heerschappij en vernietiging, in het bijzonder van de joden, het is ook een levens- en wereldbeschouwing, een 'politieke religie'. Daarbij speelt de heilsleer over de verlossende rol van het arische ras, boven alle rassen, en de zogenaamde duivelse rol van de joodse 'Untermenschen' een centrale rol. De strijd tussen de rassen en de strijd van nazi-Duitsland om de wereldheerschappij wordt ingevoegd in een metafysische strijd tussen goed en kwaad, tussen licht en donker en krijgt bovendien een apocalyptische dimensie. Tegenover de joodse Antichrist situeert het nationaal-socialisme zichzelf als een nieuwe Christus, een nieuwe verlosser, die na de strijd tegen deze duivelse Antichrist een 'duizendjarig rijk van vrede' op aarde zal vestiging onder leiding van het arische ras als lichtend voorbeeld van de mensheid. Hitler ziet zich zelf als Führer van deze apocalyptische eindstrijd. Dat werd ook zichtbaar in de eerste beelden van de film van Leni Riefenstahl over de partijdag in Neurenberg 1934, waarmee we deze bijdrage begonnen zijn.

Maar er is ook een groot verschil met de oude religies en de oude apocalypiek. Het nationaal-socialisme is een 'neo-religie' die fragmenten uit de christelijke en gnostische traditie herinvesteert ten dienste van een moderne, geïndustrialiseerde grootmacht. De neo-religie *seculariseert* de traditionele religie. De oude beelden over strijd tussen licht en donker en over een apocalyptische strijd krijgen nu een 'binnenwerelds', politiek karakter. De oude beelden worden verbonden met een modern raciaal denken over superieure en inferieure rassen, met de politieke strijd om een dictatuur te vestigen en politieke tegenstanders te vernietigen. De apocalyptische eindstrijd werd een

21 Cohn, *The pursuit*, 49.

daadwerkelijke 'Endlösung' in de fabrieken van de dood, in het bijzonder gericht tegen één bepaald volk, joden. En het 'eindrijk' is geen voorbode van een laatste oordeel vanuit de hemel, maar het begin van een nieuwe, 'hogere' fase binnen de geschiedenis, onder leiding van een nationaal-socialistische grootmacht. Zo wordt de ideologische kracht van een moderne nazi-ideologie, geworteld in het vooruitgangdenken en een moderne ras-senleer, gekoppeld aan de kracht van een oude, vóór-moderne religie. De politieke 'verlossing' op het platte vlak van de geschiedenis, beloofd door de nazi-beweging, verwerft zich tegelijk een 'Heiligenschein', een aureool van metafysische verlossing die herinnert aan de vroegere verlangens van de West-Europese mensheid. Daarmee is deze neo-religie ongemeen gevaarlijk geworden.

Nationaal-socialisme en de bestaande godsdiensten

Het nationaal-socialisme als politieke beweging met een seculier-religieuze glans werd in Duitsland en latere in heel Europa geconfronteerd met het feitelijk bestaan van drie concurrerende, traditionele godsdiensten: jodendom, katholicisme en protestantisme. De nazi's voerden een beleid dat naar de drie godsdiensten toe verschillend was, het antwoord van de drie godsdiensten op Hitler was eveneens verschillend.

1. Het jodendom verschilt sociologisch van het christendom doordat het niet enkel een religie is, maar ook een cultuur en een volk. Het nationaal-socialisme verwierp niet enkel de kern-gedachten van de joodse religieuze traditie, maar voerde ook een strijd op leven en dood met het joodse volk in Duitsland en later Europa.²² Het joodse volk werd gestyleerd tot de ultieme vijand van de nieuwe staat, tot bedreiging van het Duitse volk en tot parasiet van het arische ras. De stadia zijn bekend.

In 1945 bleken rond zes miljoen joden fabrieksmatig vernietigd te zijn. In 1942 was op de Wannsee-conferentie besloten tot een systematische vernietiging van de Europese joden. Laten we in de tijd teruggaan. In 1938, in de nacht van 9 op 10 november, branden vierhonderd synagogen in Duitsland, worden dertigduizend joden gevangen genomen, honderd

22 Arno J. Mayer, *Why did the Heaven not darken? The 'final solution' in history* (New York 1988); Raul Hilberg, *Die Vernichtung der europäischen Juden* (Frankfurt am Main 1999).

direct vermoord en zeventienduizend joodse zaken vernield.²³ Op grote schaal wordt geplunderd. En het inslaan van de ruiten heeft de eufemistische aanduiding 'Kristalnacht' voortgebracht. In het jaar na de pogrom verlaten honderdtwintigduizend joden Duitsland. De nazi-regering legt de joden een boete van een miljard rijksmark op, alle economische activiteiten worden verboden en kort daarna worden de joden gedwongen hun bezit voor een appel en ei te verkopen.

Verder terug in de tijd. Op 15 september 1935 kondigt Hermann Goering de Neurenbergse rassenwetten af. joden wordt het burgerschap van het Duitse rijk ontnomen. Administratief wordt bepaald wie jood is: minstens drie joodse grootouders. Huwelijk en seksuele omgang van joden met ariërs wordt verboden. Duitse vrouwen onder de 45 jaar mogen, vanwege het gevaar voor hun seksuele raszuiverheid, geen dienstmeid zijn in een joodse huishouding. Hiermee wordt het biologisch antisemitisme, dat al in 'Mein Kampf' tot het gedachtegoed van de nazi's behoort, juridisch gecodificeerd. joden behoren niet langer tot de 'bloedgemeenschap van het Duitse volk'. De rassenleer wordt de dominante ideologie in de organisatie van de Duitse samenleving, joden worden als inferieur ras buiten de staatsgemeenschap geplaatst.

We komen nu aan in 1933. In januari is Hitler aan de macht gekomen. Na de aanname van de machtigingswet op 23 maart wordt begonnen met de eerste fase van de vervolging van de ruim vijfhonderdduizend joden in Duitsland. Er wordt een ideologische hetze georganiseerd: de joden zijn, zegt men, het geheime brein achter zowel het links verzet als achter de overmacht van het grootkapitaal en de invloed van de vrije pers en de onafhankelijke wetenschap. Op 1 april 1933 begint een economische boycot van joodse zaken, op 7 april wordt het joden verboden ambtenaar te zijn (ariër-paragraaf). Daarna komen maatregelen om joden te weren uit de vrije beroepen en de universiteiten. De joden worden in deze eerste fase publiekelijk voorgesteld als 'vijanden van het vaderland', worden uit het openbare leven verdrongen en van hun bestaansmiddelen beroofd. De nazi's nemen een aantal joden gevangen, sluiten hen op in concentratiekampen, mishandelen hen, vermoorden verschillenden van hen, ook toen al in 1933. Zij die kunnen vluchten gaan in Exil. Kortom, het nationaal-socialisme wees het jodendom als religie af én vervolgde het jodendom als cultuur en als volk tot de dood erop volgde. Het was een totale godsdienstoorlog.

23 W. H. Pehle ed., *Der Judenpogrom 1938. Von der 'Reichskristallnacht' zum Völkermord* (Frankfurt am Main 1988).

2. De reactie op het katholicisme was anders.²⁴ In de eerste fase na de Machtsovername ging het nazi-bewind een open confrontatie met de katholieke kerk uit de weg. Dit zou contraproductief geweest zijn voor het proces van machtsverovering en machtsconsolidering. De nazi's streefden een tactisch arrangement na om zo de invloed van de kerk in het publieke leven te reduceren zonder een open 'kerkstrijd' te riskeren. De kerk op haar beurt, en met name het Vaticaan, streefde in deze eerste fase ook een diplomatiek arrangement na. Men ging ervan uit dat het bewind Hitler van korte duur zou zijn. Op initiatief van de nazi-regering begonnen in april 1933, kort nadat een machtigingswet met steun van de katholieke Zentrumpartei en het Duitse episcopaat aangenomen is, onderhandelingen over een verdrag (concordaat) tussen het Vaticaan en de nieuwe nazi-regering. Hitler heeft er belang bij, omdat zijn politiek imago daardoor internationaal zal verbeteren. Het Vaticaan heeft er belang bij om de kerk en kerkelijke organisaties zoveel mogelijk buiten de 'Gleichschaltung' te houden. In eerste instantie worden de Duitse bisschoppen en de confessionele organisaties buiten het overleg gehouden. Pas als het concordaat in grote lijnen vastgesteld is worden ook de bisschoppen geïnformeerd. De katholieke Zentrumpartei en vakorganisaties blijven buiten het overleg. Zij worden ook vrijwillig opgegeven door het Vaticaan. Het Vaticaan accepteert daarmee de vernietiging van de democratische Zentrumpartei en de interconfessionele vakorganisatie om zo de kerkelijke organisaties en de kerk te vrijwaren van inmenging. Het Vaticaan accepteert ook een vrijwillige depolitisering van de clerus. Deze instrumentele visie op democratie en dictatuur culmineert in de aanvaarding van een eed van trouw die een bisschop moet afleggen ten overstaan van de Reichsstatthalter in artikel 16 van het concordaat: 'Voor God en het heilig Evangelie zweer ik en beloof ik, zoals een bisschop past, het Duitse Rijk en de deelstaat trouw. Ik zweer en beloof de wettige overheid te respecteren en door mijn clerus te laten respecteren. In zorg voor het welzijn en het belang van de Duitse staat zal ik in de uitoefening van mijn geestelijk ambt elke schade trachten te verhinderen die het kan bedreigen.'²⁵

24 Klaus Scholder, *Die Kirchen und das Dritte Reich*, Band I en II (Frankfurt am Main e.a. 1977 en 1985); Georg Denzler und Volker Fabricius (Heruitgegeven) *Die Kirchen im Dritten Reich. Christen und Nazis Hand in Hand?* (Frankfurt am Main 1984).

25 Theo Salemink en Bert Van Dijk, 'Omdat het slechts om politiek gaat'. *De machtsovername door de nazi's in 1933 als keerpunt van het politieke christendom* (Amersfoort en Leuven 1986) 88.

Dit pragmatisch arrangement met de nazi-regering, in de verwachting dat Hitler in korte tijd van het politieke toneel zal verdwijnen, spoort met de koerswijziging die het Duitse episcopaat op 28 maart 1933 tegenover de nazi-partij NSDAP doorgevoerd heeft. De bisschoppen heffen dan het uit 1930 stammend verbod van lidmaatschap van de NSDAP voor katholieken op. Hitler heeft de kerk voldoende garanties gegeven, meent men.

Deze koerswijziging en ook het concordaat kon overigens niet rekenen op de volledige steun van alle bisschoppen in Duitsland en zeker niet van de katholieke voormannen en publicisten. Pater Fr. Stratmann OP, actief binnen de katholieke vredesbeweging in Duitsland en studentenpastor in Berlijn, schrijft op 10 april 1933 een woedende brief aan kardinaal Faulhaber van München. De opheffing van het verbod van lidmaatschap van de NSDAP noemt hij een 'quasi-goedkeuring' van het nationaal-socialisme en hij vermeldt een grote onrust onder katholieken tegen deze koerswijziging.²⁶

De kerkelijke leiding heeft in deze eerste periode een instrumentele visie op de democratie en de dictatuur. Dat Hitler een wettige overheid is wordt niet betwijfeld en dat het verlies van de democratie en de vrijheid van organisatie een kleiner kwaad is, evenmin. De vernietiging van de democratie wordt niet als een schending van een absolute zedelijk goed beschouwd noch als een 'status confessionis' (een zaak die het bestaansrecht van de kerk betreft).

In de loop van de jaren dertig kwam de katholieke kerk meer in meer in een defensieve positie. Men ervoer dat het bewind van Hitler de rechten van de kerk, vastgelegd in het concordaat, stelselmatig schond. Ook op Vaticaans niveau raakte men de eerdere illusies kwijt. De publicatie van de encyciek *Mit brennender Sorge* in 1937 is uitdrukking van de groeiende polarisatie tussen het bewind van Hitler en de Rooms- Katholieke kerk.

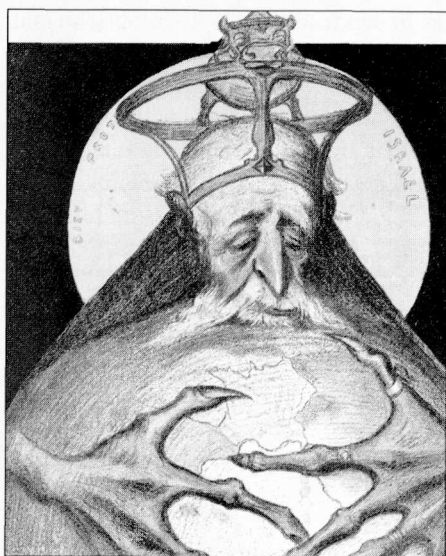
3. Met de protestantse kerken werd in 1933 evenzeer een arrangement nagestreefd. Maar er zijn verschillen met de katholieke kerk. De protestantse kerken in Duitsland, verdeeld over verschillende denominaties en landskerken, hebben sinds de Reformatie een bijzondere band met de nationale overheden, het zijn Duitse kerken. Vanaf het begin van de Weimar-republiek kennen ze een democratische structuur, waarbij een meerderheid van stemmen stelt. Zij vormen echter geen eenheid, slechts een los verband van samenwerkende kerken en gemeenten. Sinds 1922 bestaat er een federa-

26 Ibidem, 80. Zie ook: D. Riesenberger, *Die katholische Friedensbewegung in der Weimarer Republik* (Düsseldorf 1977).

tieve koepel, de Duits-Evangelische Kerkebond DEK. Er bestaat ook geen internationaal centrum, vergelijkbaar met paus en Vaticaan aan katholieke zijde. Er is geen interne kerkucht die dissident gedrag of afsplitsing moeilijk maakt. Het nazi-bewind heeft er alle belang bij om deze Duitse kerken te verbinden met de nieuwe Duitse overheid. Langs twee wegen wordt dit gerealiseerd. Aan de ene kant wordt binnen de protestantse kerken een nazi-gezinde kerkelijke beweging gesteund, de beweging van de 'Duitse Christenen', opgericht in 1932, een arische kerk, alleen toegankelijk voor 'blutdeutsche Volksgenossen'. De gedoopte joden zouden in een aparte kerk ondergebracht moeten worden, het oude Testament gezuiverd van de joodse moraal. Deze beweging van 'Duitse Christenen' vormde de meerderheid binnen de protestantse kerken in Duitsland.

Aan de andere kant wordt in 1933 druk uitgeoefend om te komen tot een gecentraliseerde Evangelische Kirche onder leiding van een nationaal-socialistische bisschop. De beweging van de 'Duitse Christenen' is het instrument om binnen de kerken een dergelijke revolutie door te voeren. Op 11 juli 1933 wordt een nieuwe gecentraliseerde kerkorde van de Duits-Evangelische Kerk ingevoerd. In de weken daarna behalen de Duitse Christenen een overwinning bij de verkiezingen voor de nieuwe synodes. Op 27 september wordt Ludwig Müller tot rijksbisschop van de nieuwe eenheidskerk benoemd. De kerk heeft zich verbonden met het nieuwe Duitsland en met diens Führer.

Als een paar weken eerder de grootste protestantse kerk, de Altpreuussische Union, vrijwillig de ariërparagraaf invoert voor dominee's van joodse komaf, is voor de kritische vleugel in het protestantisme de maat vol. Er wordt op 21 september een Pfarrernotbund opgericht onder leiding van ds. Martin Niemöller. In het najaar vormen zich her en der, in verschillende deelkerken, zogenaamde 'vrije gemeentes'. Deze tegenbeweging keert zich tegen de Duitse Christenen en tegen de invloed van de nazi-staat op het interne reilen en zeilen van de kerk, slechts indirect tegen het politieke systeem als zodanig. Begin 1934 sluiten de vrije gemeenten zich aaneen tot vrije synodes, zoals bijvoorbeeld de Freie Reformierte Synode die op 3 en 4 januari in Barmen-Gemarkte bijeenkomt. In de verklaring van deze eerste vrije synode vindt men, onder invloed van Karl Barth, reeds een aantal elementen van de latere Barmerthesen terug. Met name wordt afgewezen dat naast het woord Gods nog andere openbaringsbronnen zouden bestaan. Ras en bloed bijvoorbeeld, zoals de Duitse Christenen leren. Deze eerste vrije synode wordt al gauw gevolgd door andere: Stettin op 4 februari,

Rotschild als symbool van de 'joodse zucht naar wereldheerschappij', Franse karikatuur 1898. Bron: *Antisemitisme. Een geschiedenis in beeld* (Anne Frank Stichting, 's-Gravenhage 1989) 73.

Rheinland op 18 en 19 februari en Berlijn op 7 maart 1934.

In het voorjaar van 1934 ontstaat uit de noodbond van de ambtsdragers en uit de vrije gemeenten een alternatief voor de Duits-Evangelische Kerkenbond: Bekennende Kirche/ *De Belijdende Kerk*. Deze oppositionele synode ziet zich zelf als een tegenhanger van de gelijkgeschakelde drie protestantse kerkelijke richtingen. Tijdens de bijeenkomst op 29 en 30 mei 1934 te Barmen wordt een principiële afwijzing van de Duitse Christenen en indirect van de nazistaat opgesteld, die bekend geworden is onder de naam Barmerthesen.

In de eerste these wordt afgewezen dat ras, bloed, volk, natuur

of geschiedenis een tweede en aparte bron van openbaring zouden zijn. Het wordt een 'valse leer' genoemd, een ketterij. Diverse protestantse auteurs zullen ook spreken over een vorm van 'nieuw-heidendom'. Slechts het woord Gods is de plaats waar Gods geschiedenis met de mensen ter sprake komt: de Schrift. In de tweede these wordt de leer verworpen dat christenen in hun geloof nog aan andere leiders onderworpen zouden zijn dan aan Christus. In de derde these wordt de afhankelijkheid van de kerkorde ten opzichte van de staatsorde scherp gekritiseerd. In de vierde these wordt binnen de kerk het Führerprincipe afgewezen. In de vijfde these, de meest politieke, wordt vanuit de Schrift kritiek geuit op de totale staat. Eerst wordt de traditionele lutherse leer herhaald dat de staat van godswege de opdracht heeft, 'onder bedreiging met en uitoefening van dwang, voor recht en vrede te zorgen'. 'Maar', en hier verschijnt ook een naar buiten gerichte politieke kritiek op de nazistaat, 'wij verwerpen de valse leer als zou de staat, boven zijn bijzondere opdracht uit, de enige en totale ordening van het menselijk leven moeten en kunnen worden en aldus ook de plaats en taak van de kerk overnemen'.²⁷

27 Wilken Veen, *Collaboratie en onderwerping. Het Duitse protestantisme in 1933* (Gorinchem 1991) 39.

Aldus wordt, zij het in 1934 verpakt in een traditionele, theologische taal, de nazi-staat als onrechtstaat gekritiseerd. De formulering is echter zo vaag en algemeen dat enerzijds de brede groep conservatieve aanhangers er nog geen rechtstreeks politieke, laat staan partijpolitieke kritiek op de regering-Hitler in hoeven te lezen en dat anderzijds de goede verstaander al een radicaal politiek 'neen' kan horen. Over de jodenvervolging en het antisemitisme wordt gezwegen, ook door Karl Barth. Hij was op politieke gronden fel gekeerd tegen deze politiek van de nazi's, maar zag er geen kerkelijke verantwoordelijkheid in. Als in 1984 de bijeenkomst van Barmen herdacht wordt, zal juist op dit punt een correctie doorgevoerd worden. De kerk is 'mitschuldig' aan de vervolging van de joden en de Shoah omdat zij een lange traditie van antisemitisme bezat.²⁸

Theologische kritiek op het 'nieuw-heidendom'

Op theologisch vlak groeide er in de loop van de jaren dertig, binnen de hoofdstroom van de katholieke kerk en in de kringen van de Belijdende Kerk, een onverzoenlijke tegenstelling tussen het christendom en het nationaal-socialisme. De nazi-ideologie werd door deze christenen aangeduid als een vorm van 'nieuw-heidendom'. Zij zagen het nationaal-socialisme niet enkel als een politieke beweging, maar ook als een 'politieke religie', als een 'pseudo-religie'. En ze riepen op tot een religieuze strijd tegen het nationaal-socialisme.

In de protestantse wereld waren het vooral theologen uit de school van Barth en Miskotte die deze visie naar voren brachten. 'Heidendom', zegt de Nederlandse theoloog Miskotte in zijn boek *Edda en Thora* (1939), 'is de religie van de menselijke natuur, altijd en overal.'²⁹ Heidendom is in de huidige tijd vooral de leer en praktijk van het nationaal-socialisme. Hij schrijft: 'Een groote, sacrale strijd is uitgebroken.'³⁰ Miskotte heeft in Nederland keer op keer deze theologische kritiek op het nationaal-socialisme in de strijd geworpen. Het genoemde boek, neerslag van een reeks voordrachten in Nederland en Nederlands-Indië in 1934 en 1937, geeft een kritische vergelijking tussen de 'Germaanse religie' (*Edda*) en de 'Israëli-

28 Jürgen Moltmann (heruitgegeven), *Bekennende Kirche wagen. Barmen 1934-1984* (München 1984).

29 K.H. Miskotte, *Edda en Thora. Een vergelijking van Germaansche en Israëlitische religie* (Nijkerk z.j. (1939)) 29.

30 Ibidem, 415.

sche religie' (Thora).

De kritiek op het nationaal-socialisme als een 'nieuw heidendom' was in katholieke kringen, nationaal en internationaal, wijdverbreid, meer nog dan in de protestantse wereld.³¹ In de encycliek *Mit brennender Sorge* (1937) noemt paus Pius XI de rassenleer van de nazi's 'afgoderij' (nr. 12), en ook 'Nieuw-heidentum' (nr. 19). Al eerder had het Vaticaan het boek van Alfred Rosenberg vanwege dezelfde reden op de index geplaatst (1934).³² Ook de Nederlandse bisschoppen hanteren in hun strijd tegen de nationaal-socialistische partij NSB de theorie van een nieuw-heidendom.³³ In Nederland heeft de filosoof-priester Amandus van der Wey O. Carm een zeer pregnante gestalte gegeven aan dit katholieke antwoord op het nationaal-socialisme. In zijn Nederlands-Belgische brochure *Het Nieuwheidendom* (1936) stelt hij onomwonden dat het nationaal-socialisme niet alleen een politieke beweging en een seculiere ideologie is, maar ook 'een nieuwe godsdienst, welke puur heidensch is'.³⁴

In 1937 bundelt Van der Wey een reeks artikelen uit verschillende dagbladen in de brochure *De Bloed-mystiek van het Nationaal-Socialisme*.³⁵ Hij spreekt over *zoölogisch mysticisme* in het nationaal-socialisme, een ras- en bloedmystiek dat een modern surrogaat wil zijn voor de christelijke religie

31 Het vakblad van de Nederlandse clerus *Nederlandsche Katholieke Stemmen* 36 (1936 7) 373-378 geeft een overzicht van de toenmalige binnen- en buitenlandse publicaties vanuit het 'nieuw-heidendom', zowel van nazi's als van de communisten. In Duitsland ontwikkelt zich een fel debat in katholieke en protestantse kring rond het boek *Der Mythos des 20. Jahrhunderts* van Alfred Rosenberg, waarin het verwijt van 'nieuw heidendom' een grote rol speelt, zie: Raimund Baumgärtner, *Weltanschauungskampf im Dritten Reich. Die Auseinandersetzung der Kirchen mit Alfred Rosenberg* (Mainz 1977). Zie voor Duitsland verder: Thomas Breuer, *Verordneter Wandel? Der Widerstreit zwischen nationalsozialistischem Herrschaftsanspruch und traditionaler Lebenswelt* (Mainz 1992); voor Oostenrijk: Peter Eppel, *Zwischen Kreuz und Hakenkreuz. Die Haltung der Zeitschrift 'Schönere Zukunft' zum Nationalsozialismus in Deutschland 1934-1938* (Wenen, Keulen en Graz 1980); voor Zwitserland: Franziska Metzger, *Die 'Schildwache'. Eine integralistisch-rechtskatholische Zeitung 1912-1945* (Freiburg Schweiz 2000).

32 Raimund Baumgärtner, *Weltanschauungskampf im Dritten Reich. Die Auseinandersetzung der Kirchen mit Alfred Rosenberg* (Mainz 1977), 190.

33 *Katholiek Nederland* 18 (1936) 100-105.

34 Met name in: Amandus van der Wey, *Het Nieuw-Heidendom* (Heemstede en Antwerpen 1937) 7-8.

35 Amandus van der Wey, *De Bloed-mystiek van het Nationaal-Socialisme* (Sittard 1937).

en christelijke mystiek. Het nationaal-socialisme bood een nieuw bindmiddel, een nieuwe fundering in de plaats van het kerkelijk leergezag, de Hilige Geest, de rede of het gevoel. Dit nieuwe bindmiddel was de introductie van een 'volkse rasziel', een biologisch gefundeerde eigen aard van het ras. Tegenover de oude openbaring van het christendom wordt nu de 'nieuwe openbaring van de uitverkoren rol van het Arisch-Germaansche ras op het schouwtoneel der wereld geplaatst'.

In het katholieke debat kreeg de leer over het nieuwe heidendom een eigen, van Barth en Miskotte afwijkende kleur. De katholieken fundeerden hun veroordeling van het nieuw-heidendom van de nazi's en van heel de moderne wereld op een drievoudige autoriteit: op schepping, openbaring en pauselijk gezag. Zij zagen een grote strijd aangebroken tussen de katholieke kerk als hoedster van Gods openbaring en het nieuwe heidendom van de nazi's en in bredere zin van heel de moderniteit. In hun theologische verwerping speelde, anders dan bij Miskotte, de joodse traditie, Thora, geen rol.

Christendom en antisemitisme

De beide christelijke kerken in Duitsland en het Vaticaan in Rome hebben vanaf het begin de ideologie van het antisemitisme en de feitelijke vervolging van het jodendom door de nazi's in de jaren dertig waargenomen. Geen mens kon het ontgaan. Een grote vleugel van de protestantse kerken, met name de 'Duitse Christenen', steunden het beleid van de nazi's. De overige christenen vertoonden een ambivalente houding.

Het raciale antisemitisme werd verworpen. Niet weinigen veroordeelden de vervolging op humanitaire gronden. Er werd humanitaire hulp geboden vanuit de kerken, nationaal en internationaal. De raciale ideologie van de nazi's werd als een ketterij afgewezen. Men ervoer meer en meer verwikkeld te zijn in een religieuze strijd om waarheid en God, een strijd tegen de ketterij van het 'nieuw-heidendom'.

Maar er werd door de gezagsdragers van de christelijke kerken in Duitsland en in het Vaticaan niet publiekelijk en politiek geprotesteerd tegen de systematische vervolging door de nieuwe Duitse overheid. Niet tegen de eerste vervolging van 1933, niet tegen de Neurenbergse rassenwetten, niet tegen de november-pogrom van 1938 en niet tegen de Shoah vanaf 1942.

Ten eerste: protest is contraproductief. Kerkelijke gezagsdragers vreesden dat een politiek protest als kerkelijk instituut contraproductief zou

werken en de vervolging van de joden, zeker van christelijke joden, zou verergeren. Deze realistische angst voor represailles speelde zeker in de fase van de Shoah na 1942 een sterke rol. Paus Pius XII heeft keer op keer naar dit aspect verwezen. Toen aartsbisschop Jan de Jong in Nederland in 1942 publiek protesteerde, werden een week later ruim honderd katholieke joden van het bed gelicht en naar Westerbork gedeporteerd.

Ten tweede: eigenbelang. De kerken en zeker de katholieke kerk in Duitsland waren huiverig om een kerkstrijd met een machtige overheid uit te lokken. Zo'n kerkstrijd zou de vernietiging van de historische rechten en invloed van de kerken kunnen betekenen.

Ten derde: in niet weinig christelijke kringen bestond sinds het midden van de negentiende eeuw een sociaal-politiek antisemitisme. Joden werden gezien als vijanden van law and order, als een politiek gevaar voor de natie-staat. Daarbij werden joden ook vaak geassocieerd met het politiek gevaar van socialisten en communisten. Het anticomunisme van de nazi's werd daardoor als tendentieel analoog ervaren.

Ten vierde: scheiding kerk en staat. De kerken zagen het niet als hun verantwoordelijkheid om rechtstreekse politieke interventies te plegen. In de protestantse wereld speelde hierbij de lutherse twee-rijken-leer een rol. In de voorafgaande Weimar-republiek had de katholieke kerk de politieke functie gedelegeerd aan autonome, civielrechtelijke katholieke partijen en organisaties. In 1933 had men deze politieke arm vrijwillig opgeven om de core-business van de kerk te redden. De kerken beschouwden zich vanaf dat moment als een autonoom religieus instituut dat religieuze taken had. De segregatie en vervolging van de Duitse joden in de jaren dertig werd als een politieke zaak beschouwd die de kerken niet direct aangingen. Enkel een humanitair protest of zorg kon een plaats krijgen.

Ten vijfde: De christelijke kerken hadden geen religieus motief om het voor de joodse religie op te nemen. In die tijd werd het jodendom door het grote merendeel van de christenen niet (h)erkend als een verwante religie, eerder als een ketterse, duivelse religie. Men zou het eerder voor protestanten dan voor joden opnemen.

Binnen de brede discussie over de reactie vanuit de christelijke kerken op het antisemitisme van de nazi's neemt de discussie over de rol van de katholieke kerk en in het bijzonder de rol van paus Pius XII een bijzondere plaats in, vooral na het verschijnen van het kritische toneelstuk *Der*

Stelvertreter (1963) van de Duitse toneelschrijver Rolf Hochhuth.³⁶ Pius XII zou koud en laf geweest zijn, bevangen door angst voor het communisme en bevreesd voor het eigenbelang van de katholieke kerk. De discussie is sinds 1963 niet verstomd. Het omstreden boek *Een morele afrekening* (2002) van Daniel Goldhagen en de film *Amen* van Costa-Gravas (2002) zijn de laatste vertegenwoordigers van deze kritische benadering.³⁷ Historisch onderzoek heeft veel van de beschuldigingen ontzenuwd. Pius XII en het Vaticaan hebben op uitgebreide schaal humanitaire hulp verschaft, keer op keer is gewaarschuwd voor het gevaar van het nationaal-socialisme, lokale bisschoppen die openlijk de jodenvervolging kritiseerden werden gesteund. Staan blijft de vraag waarom het Vaticaan niet openlijk en politiek geprotesteerd heeft tegen de industriële vernietiging van het joodse volk na 1942. De feiten waren in het Vaticaan bekend. De katholieke kerk als maatschappelijk instituut met groot gezag en institutionele macht had mijns inziens een politiek protest moeten laten horen, naar het voorbeeld van het Nederlands episcopaat onder leiding van aartsbisschop Jan de Jong in de zomer van 1942. Het afzien van een politiek protest door het Vaticaan in 1942 was eerder een gebrek aan politiek-moreel inzicht dan een teken van prudentie.

Conclusie

Voor de legitimatie en aanvaarding van haar politieke heerschappij heeft het nationaal-socialisme niet enkel geweld nodig (repressie), maar ook innerlijke aanvaarding door de burgers. Voor de innerlijke aanvaarding tooit het nationaal-socialisme zich in een religieuze gestalte met een dubbel

36 Over dit thema is een bibliotheek vol geschreven. Een paar recente publicaties: Rolf Hochhuth, *De plaatsbekleder* (Amsterdam 1963); David I. Kertzer, *The popes against the jews* (New York 2001); Pierre Blet, S.J., *Pius XII and the Second World War. According to the archives of the Vatican* (New York en Mahwah 1999); Hans Jansen, *De zwijgende Paus? Protest van Pius XII en zijn medewerkers tegen de jodenvervolging in Europa* (Kampen 2000); Olaf Blaschke, *Katholizismus und Antisemitismus im Deutschen Kaiserreich* (Göttingen 1997); Urs Altermatt, *Katholizismus und Antisemitismus. Mentalitäten, Kontinuitäten, Ambivalenzen. Zur Kulturgeschichte der Schweiz 1918-1945* (Frauenfeld, Stuttgart en Wenen 1999).

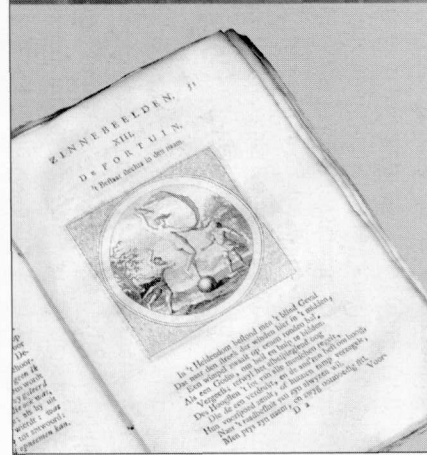
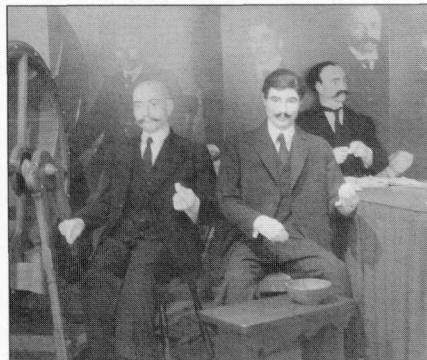
37 Daniel Jonah Goldhagen, *Een morele afrekening. De rol van de katholieke kerk in de holocaust en haar onvervulde plicht tot herstel* (Antwerpen en Amsterdam 2002); zie ook: Daniel J. Goldhagen, *Hitlers willige Vollstrecker. Ganz gewöhnliche Deutsche und der Holocaust* (Berlijn 1996).

gezicht. Moderne visies als de rassenleer, biologisch antisemitisme, nationalisme, militarisme en dergelijke worden voorzien van een religieuze glans en krijgen religieuze macht toegemeten: verlossing en verwerping. Tegelijk worden elementen, reële of uitgevonden, uit oudere religies opnieuw geïnvesteerd en gebruikt om de nieuwe 'politieke religie' van een extra glans en waardigheid te voorzien.

Het nationaal-socialisme als seculiere religie kwam met dit project in conflict met de bestaande, oudere religies. Het jodendom wordt absoluut verworpen, bestreden en vernietigd, als religie en als volk. Met het katholicisme wordt een arrangement op praktisch vlak nagestreefd (concordaten), een tactische strijd gevoerd om haar feitelijke macht in Duitsland te reduceren en een ideologische strijd om haar geestelijke invloed op de Duitsers te elimineren. Met de protestantse kerken wordt evenzeer een arrangement nagestreefd. Daarbij slaagt men er in een eigen nazi-gezinde vleugel, de Duitse Christenen, te organiseren binnen het evangelische milieu, die een 'arisering' van het christendom nastreefde en in de eerste jaren een niet geringe invloed had.

De kerken op hun beurt verkeerden in een ambivalente situatie. Op praktisch vlak probeerde men via een diplomatiek arrangement zoveel mogelijk de eigen rechten en vrijheden te beschermen en een open confrontatie te vermijden. In de protestantse kerken werd dit beleid en het verschijnen van een groep georganiseerde 'arische christenen' aanleiding voor een kritische minderheid om 'de Belijdende Kerk' te stichten. Een alternatieve synode die zich principieel verzette tegen de invloed van de nazistaat binnen de kerken, maar zich onthield van een politieke kritiek op het bewind.

Op ideologisch vlak was de strijd met het nationaal-socialisme feller. Men zag er een 'nieuwheidendom', een religieuze tegenstander van formaat, met soms apocalyptische trekken. De strijd van de nazi's tegen het jodendom werd binnen de kerken, op een enkele uitzonderling na, niet herkend als een zaak die het wezen van de christelijke kerken betrof. Voor hen was het eerder een politieke kwestie dan een religieuze.

Het Nederlands Informatiecentrum voor Kansspelen is een samenvoeging van het Nederlands Kansspelmuseum en de Kansspelbibliotheek. Voornaamste opdracht: het behoud van het cultuurhistorisch erfgoed en het uitdragen van actuele en historische informatie op het gebied van kansspelen. Beheer en behoud van de collectie is in samenwerking met het Belasting & Douane Museum te Rotterdam.

Welkom bij het Nederlands Informatiecentrum voor Kansspelen

De bibliotheek van het Nederlands Informatiecentrum voor Kansspelen beschikt over een geautomatiseerde catalogus voor het opzoeken van informatie. Niet alleen historische informatie, maar ook actuele gegevens over hedendaagse loterijen kunnen worden opgevraagd. Het Nederlands Informatiecentrum voor Kansspelen is een initiatief van de Staatsloterij en gevestigd schuin tegenover het paleis Noordeinde, in de Paleisstraat 5, 2514 JA Den Haag T (070) 302 16 02, F (070) 302 16 28 E nik@staatsloterij.com

Nederlands
Informatiecentrum
voor Kansspelen

